

Herdenkingsrede Kristallnacht herdenking Breda

9 november 2023, Breda

Herdenken(d) naar de toekomst

Dames en heren,

Op pagina 3534 in het nog steeds in mijn boekenkasten verblijvende Keesings Historisch Archief (band 1937-1940) wordt onder de kop C. verslag gedaan van de nacht die we hier vanavond herdenken. Ik lees: 'Terreur', 'Joodsche Zaken vernield', 'Joden gearresteerd', 'Veel zelfmoorden'. De tekst van het bericht luidt: 'Rijksminister Goebbels heeft op 10 Nov. '38 de volgende proclamatie uitgevaardigd: "De gerechtvaardigde en begrijpelijke verontwaardiging van het Duitse volk over den laffen Joodschen sluipmoord op een Duitsch diplomaat (von Rath) te Parijs heeft zich in den afgelopen nacht op groote schaal geuit. In talrijke steden en dorpen zijn daden van vergelding tegen Joodsche gebouwen en zaken gepleegd. Aan de geheele bevolking wordt thans de strenge eisch gesteld, dat van alle verdere demonstraties tegen de Joden onmiddellijk moet worden afgezien." En het vervolgt: "Het definitieve antwoord op den Joodschen aanslag te Parijs zal de Joden gegeven worden langs den weg van wetgeving en verordening."

Huiveringwekkend en onheil voorspellend. Den weg van wetgeving en verordening. De als legitiem vermomde dracht van wetgeving en verordening als instrument van een ideologie die met de rechtsstaat weinig van doen had, maar die misbruikte voor een door haat en wrok gedreven ambitie tot macht.

9 november 1938, we herdenken de slachtoffers, we proberen na te denken wat we ervan moeten leren. Een virulent antisemitisme, we weten dat het niet in en met die nacht begon. Het was er al eeuwen en het was eerder in de dertiger jaren begonnen met de wetten die de Joodse gemeenschap in Weimar Duitsland demoniseerden, ontmenselijkten, kleineerden, vervolgden. Dat alles als zuurstof voor een partij en beweging die met een giftige ideologie - na een mislukte putch in 1923- de democratische middelen en nieuwe media aanwendde om aan de macht te geraken. Propaganda, gebruik van de toen nieuwe media: we kennen -hoop ik- de geschiedenis. De algoritmen van slim gebruikt onbehagen waren ook toen zichtbaar.

De Kristalnacht was een van die momenten -Keesings Historisch archief sprak in het bericht over georganiseerde pogrom- die we met huiver en een opdracht herdenken, elk jaar weer.

Er zijn vele getuigen van wat er die nacht gebeurde, en de dagen erna. Zoals de door Hans Goedkoop geïnterviewde Ruth Binheim, die als kind zag hoe de winkel van haar vader werd vernietigd, geplunderd. De scherven van het glas mochten door de Joodse burgers zelf worden geveegd, anderen stonden er honend omheen. Geen mens stak een hand uit, ook niet tijdens het ondraaglijke geweld die nacht. 'Toen ben ik mijn geloof in de mensheid verloren', zegt ze, ons allen indringend aankijkend.

We zijn hier vandaag bijeen om te herdenken en (dus ook) om na te denken. Herdenken is ook nadenken, zoals eren ook uitnodigt tot reflecteren, zoals een van mijn collegae in het Nationaal Comité het eerder deze week noemde. Dat her-denken doen wij hier samen met elkaar in Breda en op tal van andere plekken in ons land, onder meer in Groningen en Amsterdam. Het toont aan hoezeer het herdenken door heel Nederland leeft en het is belangrijk dat we dit, ondanks de spanningen die er in verband met de oorlog tussen Hamas en Israël ook in Nederland zijn, met elkaar doen. Sterker nog, het is juist nu van belang om bij elkaar te komen en goed na te denken over de betekenis van de gebeurtenissen van toen voor het heden. In een tijd dat we geschiedenis op onze scholen aan het afschaffen zijn, en mijn vrouw me vroeg of ik die meterslange rij banden met het Keesings Historisch Archief nu onderhand niet eens moest gaan opruimen...

Nee dus. In dat verband is het overigens opmerkelijk nog eens de bladzijde ter hand te nemen waarop ik het citaat vond waarmee ik zojuist opende. Het bericht over de Kristallnacht is ingeklemd tussen twee andere berichten. Onder A. een bericht over de herdenking van de wapenstilstandsdag op 11 november. In Nederland krijgt die vanwege onze neutrale positie in de Eerste Wereldoorlog geen aandacht, terwijl in het betreffende bericht de relatie tussen wat eerder en wat later in de geschiedenis gebeurde, wordt gemeld en geduid. En onder C. een bericht dat meldt: 'Verdeeling opgegeven.'-Uitnodiging tot Ronde-Tafel-conferentie.' Dat bericht luidt: De Engelsche Regeering heeft op 9 Nov. '38 het plan tot verdeeling van Palestina in een Arabischen en een Joodschen staat opgegeven en wenscht een Ronde-Tafel-conferentie te Londen.'¹

Verbanden blijven zien, nuances zoeken, zonder ooit het vermogen te verliezen te kunnen zien wat niet deugt, en zonder het vermogen te verliezen te blijven hopen. Op vrede, democratie, een vitale rechtsstaat, een geloofwaardige internationale rechtsorde. Want de

¹ 'Te dien einde stelt de regeering voor onmiddellijk vertegenwoordigers van de Arabieren in Palestina en van de naburige staten eenerzijds en van de 'Jewish Agency' anderzijds uit te noodigen, teneinde met hen zoo spoedig mogelijk in Londen een bespreking te houden over de toekomstige politiek inclusief het vraagstuk van de immigratie in Palestina'. 'KHC, band 1937-1940, pagina 3534.

rechten van de mens, van alle mensen, van heel de mens. Daar waar dat niet mogelijk is ontstaat angst en is er pijn. Gebeuren er verschrikkelijke dingen.

Want wat is het, het moet me van het hart, wezenlijk vreselijk dat de tochten die er hier en daar al jaren bij horen, nu werden afgelast. Angst, angst. De angst waarvan we zo hopen dat die geen mens, niemand uitgezonderd, nog ooit hoeft te teisteren. De angst, die ontmenselijkende angst, die aantasting van wat ons zo dierbaar en onaantastbaar moet zijn: de waardigheid van de mens, van heel de mens, van alle mensen. Waar ook ter wereld. Het is er vanwege COVID wat bij ingeschoten, de herdenking van het 75-jarig bestaan van de Verenigde Naties. Daarmee stond, hoe imperfect ook, de zorg voor een internationale rechtsorde, het respect voor de rechten van de mens, van alle mensen, te veel in de schaduw als einde van de Tweede Wereldoorlog. Laten we eens vaker die vlag laten zien, als symbool voor menselijke waardigheid, als aansporing voor de menselijke aardigheid. Haat verteert en vernietigt. Ruth Binheim zag het. En wij zien het. Met lede ogen en veel verdriet.

Daarom ben ik zo dankbaar, dank ik namens het Nationaal Comité en namens ons allemaal hier bijeen de organisatoren van deze Kristallnachtgedenking. Zij willen ons waakzaam houden voor de vernietigende kracht van uitsluiting van én haat tegen minderheden.

Het bestuur van de herdenking voelt daarbij de noodzaak om meer mensen, en vooral ook jongeren, te betrekken bij de herdenking en is daar met een meerdaags programma heel goed in geslaagd. Samen met een van mijn collegae uit het Comité, Nikki Sterkenburg, zijn we daarom graag betrokken.

Herdenken is nadenken. Het verleden, de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, de Kristallnacht die verschrikkelijke voorslag op de Holocaust, kan bij dit nadenken dienen als anker en als bron.

Als anker, dat we nooit relativiseren, blijven herdenken. Als bron van nadenken over wat we er voor onze tijd van kunnen leren, van moeten leren, van moeten onthouden.

We leven in verwarrende tijden: globalisering maar misschien nu ook steeds duidelijker deglobalisering, polarisering, pluralisering. Het is spannend in onze samenleving. En juist in die tijd is het enerzijds belangrijk om met wat ons heel dierbaar is, wat die zekere ankers zijn, heel behoedzaam om te gaan en tegelijkertijd vraagt diezelfde tijd van ons om open te staan voor nieuwe ontwikkelingen, van andere bronnen die ons helpen het goede te zien, het goede te doen.

Dat nadenken begint al bij de naam 'Kristallnacht' zelf. Volgens tijdgenoot en schrijver Sebastian Haffner² gaf het bagatelliserende woord Reichskristallnacht met een zekere nauwkeurigheid aan hoe de Duitsers erop reageerden. Wat glas opruimen. De scherven werden niet gezien.

Bovendien: het ingooien van ruiten was – volgens Haffner - van alles wat gebeurde, immers nog wel het minste. “Er werden niet alleen etalageruiten ingegooid, maar synagogen in brand gestoken, joodse huizen geplunderd en verwoest; duizenden joden werden opgepakt en naar concentratiekampen gebracht, velen werden doodgeslagen. Het was geen 'kristalnacht' het was een echte pogrom.” Dat lijkt me inderdaad kristalhelder.

Haffner vervolgt: “Maar de al opgehitste bevolking wilde dit niet inzien. Zij distantieerde zich ironiserend, deed nergens daadwerkelijk mee en er waren zeker ook bliken van afschuw. Tegelijkertijd wilde men zo goed en zo kwaad als het ging, de schanddadens bagatelliseren: het was toch alleen maar een Reichskristallnacht..”? Einde citaat.

In Duitsland zelf spreekt men tegenwoordig daarom liever over De Reichspogromnacht, omdat dit woord beter dekt wat er destijds echt gebeurde. Het was een van die vele stappen op weg naar de Holocaust, het verdere pad op het al sinds begin jaren dertig gevaarlijk hellende pad, verder op weg naar ontmenselijking, fanatisme, antisemitisme, haat.

Dit toont hoe belangrijk het is om behoedzaam met woorden en het verleden om te gaan. Die behoedzaamheid is geworteld in de grote eerbied, het respect en een blijvende oproep onderscheidend vermogen te tonen wanneer we in algemene zin en misschien soms wat losjes over het en herdenken en vieren spreken.

Ik sprak er al eerder over in mijn beschermerslezing in Kamp Vught. Het aanduiden van de Tweede Wereldoorlog als simpelweg de tweede, zal nooit, mag nooit volstaan. Het is de oorlog van de Holocaust. De schrijfster en Holocaustoverlevende Chaja Polak wees me er in een mooi gesprek indringend op, dat de groepen slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog niet achteloos in één zin bijeen genomen mogen worden omdat in het waarom en het hoe van hun slachtofferschap overeenkomsten zitten, maar ook belangrijke verschillen.

Joden, Roma, Sinti – dat moeten we nooit vergeten – werden vervolgd en vermoord, louter omwille van wie ze waren. Vermoord. Vervolgd. Louter omwille van wie ze waren. Gehaat. Vermoord.

Pogroms zijn er altijd geweest, al eeuwen. In Spanje, in Duitsland in Rusland. En ook vóór die week in 1938 waren de joden in nazi-Duitsland al stelselmatig, jaar na jaar, in hun

² [Haffner, Van Bismarck tot Hitler, Duitsland 1871-1945, 1987]

rechten beperkt. Maar de Rijkspogromnacht maakte in één week duidelijk wat echt de bedoeling was.

Vernieling van huizen, bedrijven en winkels, van synagogen – en uiteindelijk, onafwendbaar, het in elkaar slaan, opsluiten en vermoorden van mensen. En dat allemaal in een land dat tien jaar daarvoor nog een democratie, een rechtsstaat was, zij het een prille democratie omdat Duitsland pas met het ontstaan van de Weimarrepubliek na de Eerste Wereldoorlog echt democratisch geworden was.

Het toont aan hoe kwetsbaar de democratie is, zeker als die wordt losgeweekt van de waarden van de rechtsstaat en de daarin gewortelde menselijke waardigheid. Democratie en rechtsstaat: die van elkaar losdenken is het loslaten van wezenlijke ankers die een samenleving beschermen tegen wegdrijven van de menselijkheid. Is de poorten openzetten voor ontmenselijking.

En hoe belangrijk het is, dat we er goed voor zorgen, er niet nonchalant mee omgaan. Dat we de democratie en de rechtsstaat verdedigen en haar instituties onderhouden, nieuwe inhoud geven en koesteren. Dat we laten zien dat we er trots op zijn. En dat we alert zijn op elke poging om haar te ondergraven en aan te tasten. Waar ook ter wereld.

Of in de woorden van Ernst Hirsch Ballin bij deze herdenking in 2014: 'Als de rechtsstaat toestaat dat het recht van een enkeling wordt geschaad, tast dat het wezen van de rechtsstaat aan.'

Naast zorgen over afnemend democratisch besef onder jongeren, krijgt het Nationaal Comité 4 en 5 mei steeds indringender signalen dat de kennis onder jongeren over de Holocaust wegzakt. Dat is op zich niet verwonderlijk als je beseft dat ongeveer 65% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs na het tweede leerjaar geen geschiedenisonderwijs meer krijgt. Daar is dus nog een wereld te winnen. Want een samenleving die de geschiedenis verdringt en vergeet, loopt gevaar. Het is goed dat we zeggen dat er veel aandacht voor techniek moet zijn, maar wat hebben we aan een hoogtechnologische samenleving waarvan de morele fundamenten niet worden onderhouden?

Daar komt bij dat jongeren via desinformatie op online en sociale media een verkeerd beeld van de Holocaust voorgeschoteld kunnen krijgen. Het Nationaal Comité zet zich er – samen met andere partijen uit de herinneringssector – voor in om dit tij te keren en vraagt daarbij ook om steun van de hele Nederlandse samenleving.

Sinds begin dit jaar werken organisaties die zich bezighouden met Holocausteducatie daarom onder coördinatie van de Nationale Coördinator Antisemitismebestrijding Eddo Verdoner samen aan een nieuwe gezamenlijke aanpak. Doel van de aanpak, waaraan ook

het Nationaal Comité 4 en 5 mei een belangrijke bijdrage wil leveren, is het vergroten van de algehele kennis over de Holocaust en daarmee een bijdrage te leveren aan de bestrijding van antisemitisme. Extra scholing, lesmateriaal en ondersteuning door experts moet docenten helpen bij het lesgeven over dit complexe onderwerp.

Daarnaast willen de samenwerkende organisaties dat het eenvoudiger wordt voor jongeren om plekken van herinnering en vervolging te bezoeken, waardoor zij ook fysiek in aanraking komen met dit verleden, denk aan het stimuleren van bezoeken aan herinneringscentra als Kamp Vught en Kamp Westerbork.

Maar het blijft heel lastig om jongeren – en ook volwassenen trouwens – de Joodse geschiedenis in al zijn complexiteit goed uit te leggen. Of zoals de bekende Britse historicus Simon Schama eind oktober in NRC het verwoordde: “Misschien ligt het ook wel aan onszelf. Misschien hebben we niet goed uitgelegd wat de Joodse geschiedenis behelst. Tijdens die demonstraties wordt geroepen dat Israël een koloniale staat is; terwijl, zo zegt Schama, “de stichting van de Joodse staat in niets [lijkt] op het Europese imperialisme.”

De geschiedenis blijven bestuderen, aandacht geven aan nuances en complexe samenhangen: het lijkt steeds moeilijker te worden in een tijd dat de blikvelden steeds meer beperkt worden tot en gestuurd worden door hetgeen het afgelopen uur ongefilterd op sociale media wordt gezet. Zijn er straks nog voldoende docenten om te voorkomen dat we daarin gevangen blijven? Investeren in ingenieurs acht ook ik noodzakelijk, maar laten we opletten dat we straks een hoogtechnologische samenleving hebben die de morele en historische fundamenten van ons samenleven vergeten is, verwaarloost. En daarmee de mogelijkheden om een gesprek te blijven voeren, juist ook als het moeilijk is, veronachtzaamt.

Ik heb veel respect en waardering voor mensen die dit complexe verhaal, soms zelfs tegen de klippen op, blijven uitleggen aan jongeren en daarmee tegen alle polarisatie in zorgen voor het versterken van de verbinding tussen groepen die uit elkaar dreigen te drijven. Voor mensen die kritisch en onafhankelijk varen op het kompas van menselijke waardigheid. Van alle mensen, van alle mensen.

Ik denk daarbij aan mensen als Natascha van Weezel die in haar boek *Thuis bij de vijand* uit 2017 aan de hand van haar eigen ervaringen de relaties tussen moslims en joden in Nederland beschrijft, tegen het licht van de Gaza-oorlog van 2014. Ook toen bereikten het wantrouwen, gescheld en de agressiviteit tussen joden en moslims een dieptepunt. Juist omdat er geen enkele ruimte meer leek voor enige nuance, besloot Natascha te onderzoeken of er toch een brug te slaan viel tussen beide gemeenschappen.

Zij eindigt haar boek met de opmerking dat er sinds 2014 godzijdank nog geen nieuwe Gaza-oorlog [is] uitgebroken. Ik citeer: “Toch lijkt het me niet de vraag óf er nog een komt, maar wanneer. Ook dan zullen joden en moslims in Nederland elkaar recht in de ogen moeten kunnen kijken, hoeveel emoties er ook aan te pas komen. Júíst dan.” Om te besluiten met een wijze les van wijlen haar vader parlementair journalist Max van Weezel, “als twee extreme kampen zich tegen je keren en jij zit daar tussenin, dan doe je het precies goed. Blijf altijd kiezen voor radicale gematigdheid.”

Ik denk ook aan Jaïr Stranders die met zijn theaterproducties van Theater na de Dam jongeren verrijkt met instrumenten om waakzamere, kritischere en veerkrachtigere burgers te worden die proactief zijn in het bestrijden van ongelijkheden en geweld. Hij laat niet na om zich waar hij kan op een genuanceerde manier uit te spreken tegen de toegenomen jodenhaat, moslimhaat en polarisatie in de wereld en in ons land. Net als Natascha is zijn antwoord dat dit alleen maar kan door het voeren van het ongemakkelijke gesprek.

In een recent interview waarschuwt een van de voorgaande sprekers bij deze Bredase herdenking, Ernst Hirsch Ballin terecht voor een samenleving waarin extremisten de toekomst bepalen. Hij heeft, anders dan Ruth Binheim, het geloof in de mensheid niet verloren. Dat mag ons ook inspireren, en ook in de geschiedenis vinden we kiemen van hoop. Democratie en rechtsstaat, ze zijn kwetsbaar, maar kiemen van hoop dat het anders en beter kan. Na de Tweede Wereldoorlog hebben we Europa gebouwd, en waren er mensen als Jean Monnet die bouwden aan een verband van staten dat een verbond voor de vrede kon worden. Hij verloor nooit de hoop op vrede, omdat dan de mensen die haat zaaien winnen. Dat mogen we niet laten gebeuren, juist in deze moeilijke dagen niet.

Dat is voor mij, door alle verdriet en blijvende boosheid over die scherven en alle nieuwe scherven heen, kristalhelder.